

АБУ АЛ-ЮСР ПАЗДАВИЙНИНГ МОТУРИДИЯ ТАЪЛИМОТИ РИВОЖИДАГИ ЎРНИ

Шовкатов Шокир Шовкат ўғли

Ўзбекистон халқаро ислом академияси

Малака ошириш маркази ўқитувчиси

+998912241876, shokirshovkatogli1976@gmail.com

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7485401>

Аннотация. Ушбу мақолада калом ва ақоид илмларининг шаклланиши, ақида илмининг ривожланишида катта ҳисса қўшган мутакаллим олим Абу Юср Паздавий ва унинг Мотуридия калом мактаби ривожигаги ўрни, унинг Мовароуннаҳрда ақоид ва унга оид илмлар ривожигаги ўрни ҳақидаги маълумотлар тадқиқотлар асослар асосида ёритиб берилган.

Калит сўзлар: Калом илми, ақоид, Абу ал-Юср Паздавий, Самарқанд, Абу Ҳафс Умар Насафий, Имом Муҳаммад, Имом Мотуридий, Абу Шакур Кеший, имом Ашъарий, Бухоро.

Садрул-ислом Паздавийнинг тўлиқ исми Абу ал-Юср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Ҳусайн ибн Абдулкарим Паздавий бўлиб, у 421/1030 йилда ҳозирги Қарши шаҳри ўрнида жойлашган Насаф ҳудуди атрофида дунёга келади. Унга берилган “Паздавий” нисбаси эса Насафдан Бухорога кетиш йўлида ундан олти фарсах¹ масофада жойлашган “Пазда”² ёки “Базда” деган қўрғон номидан олинган³. Зеро Насаф X – XI асрларда ҳадис, калом ва фикҳ илмлари бўйича Ўрта Осиёда йирик марказлардан бири сифатида санокли шаҳарлар қаторидан ўрин олган. Чунки IX асрдаёқ Насаф ва ундан унча узоқ бўлмаган Паздада, шунингдек, Кеш воҳаларида ҳам фикҳ, калом, ҳадисшунослик, илоҳиёт ва бошқа фан соҳаларига оид мактаблар шакллана бошлаган эди. Афсуски, Паздавийнинг ёшлик йиллари тўғрисида маълумотлар манбаларда деярли учрамайди⁴. У дастлабки сабоқни отаси Абул-Ҳасан Муҳаммад Паздавйдан олади. Шунинг билан бир қаторда у бир қанча ҳанафий олимларидан ҳам таҳсил олиб, ислом асосларини чуқур ўрганади. Паздавийнинг устозлари⁵ орасида Исмоил ибн Абдусодиқ, Абу Яъқуб Юсуф ибн Мансур Сайёрий, Яъқуб ибн Юсуф ибн

¹ 5544 м (3 мил, пиёда ўртача 1.5 соатли йўл).

² Паздада Мовароуннаҳрнинг пойтахт шаҳарларидан олимлар келиб дарс берганлар. Жумладан, машҳур суфийлардан бўлган Тоҳир ибн Муҳаммад Бухорий Пазда қўғонида яшаган ва шогирдларига таълим берган.

³ Улрих Рудолф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро жамғармаси-Ўзбекча нашр ҳуқуқи, 2001. – Б. 167.

⁴ “Ҳидоят”. Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-маърифий, илмий-адабий нашри. 2010 йил 7-сон, - Б. 30.

⁵ Биринчи иловага қаранг.

Муҳаммад Найсабурий ва шайх имом Абулхаттоб каби олимларнинг ўрни ниҳоятда беқиёс бўлган⁶. Паздавийнинг устози Абу Яъқуб Найсабурий Ҳоким Абу Исҳоқ Муҳаммад ибн Мансур Навқадий ва бошқалардан фикҳни ўрганиб, ўз устозларининг китобларини ривоят қилади. Паздавий айнан шу кишидан Абулқосим Саффорнинг⁷ “ал-Мухталаф” номли китобини ривоят қилган⁸. Садрул-ислом Абу ал-Юср Паздавий Бухоро фақиҳлари ва Самарқанд қозиларининг ҳам етакчи раҳнамоларидан бири бўлган. Бу зот улуғ имом, етук аллома бўлгани учун турли ўлкалардан у кишини зиёрат қилиш ва суҳбатларини олиш учун келадиганларнинг кети узилмас эди. Аллома бутун шарқ ва ғарб ўлкаларини усул ҳамда фуруъда ёзган асарлари билан лол қолдирган. Абдулкарим Самъоний (1113-1167) аллома ҳақида шундай дейди: “Паздавий халқ орасида қозилар пешвоси сифатида танилган бўлиб, Бухорода бир қанча вақт ҳадис имло қилдирган, фикҳ соҳасида талабаларга дарс берган забардаст назариётчи олим эди”⁹.

Абу Ҳафс Умар Насафий “Ал-Қанд фи зикри уламои Самарқанд” асарида “Абул Юср мутлақ олганда имомларнинг имомидир, турли ўлкалардан талабалар илм ўрганиш учун унинг олдига келар эди. У зот усул ва фуруъда кўплаб асарлар ёзган. Самарқанд қозилигига тайинланган ва бир муддат ҳадис имло қилдирган” деб зикр қилади¹⁰.

Хайриддин Зирклий ўзининг “Аълум” номли китобида айтишича, Муҳаммад ибн Муҳаммад Паздавийнинг “Абул-Юср” (осонлик отаси) деб куняланишига сабаб, унинг ёзган китоблари оддий ва содда тилда ёзилганидир. Унинг акаси Али ибн Муҳаммад Паздавийнинг таълиф қилган китоблари ниҳоятда мураккаб бўлгани учун “Абул-Уср” (қийинлик отаси) куняси билан машҳур бўлган. Унинг бобоси Абдулкарим Паздавий муҳаддис бўлиб¹¹, Мотуридийнинг шогирдларидан бири бўлган. Ибн Абулвафонинг “Жавоҳир” асарида айтилишича у 390/999 йилда вафот этган бўлиб, исми Абу Муҳаммад Абдулкарим ибн Мусо бўлган. У зот мазкур боболари тўғрисида ўзининг “Усул ад-дин” асарида сўз юритиб, унинг Мотуридий ҳақидаги ривоятлари авлоддан авлодга ўтиб бораётганини таъкидлайди. Демак, Абу ал-Юср Паздавий Самарқанд калом мактаби билан оиласи орқали ҳам танишиш имконига эга бўлган.

⁶ Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳийа. Ж. I. Б. 188.

⁷ Унинг вафот этган санаси номаълум бўлиб, тахминан ҳижрий V аср уламоларидан бўлиши мумкин.

⁸ Алоуддин Али ибн Амруллоҳ ал-Хумайдий. Табақот ал Ҳанафия. – Боғдод: 2005. 2 жилд, - Б. 101.

⁹ Самъоний Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий. Ал-Ансоб. Ж.I. – Байрут: Мактабатул асрия, 1998.

¹⁰ Насафий Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад. Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд / Назар Муҳаммад ал-Фарёбий таҳрири остида. – Саудия Арабистони: Мактабатул Кавсар, 1991.

¹¹ Лакнавий. “ Ал-Фавоиду-л-баҳийа”. Ж. I. Б. 54.

Умар ибн Муҳаммад Насафий “ал-Қанд фи тарихи Самарқанд” асарида: “Абу ал-Юср мовароуннаҳрлик асҳобларимизнинг шайхи эди. У умуман олганда имомлар имоми эди. Турли ўлкалардан талабалар илм ўрганиш учун унинг олидига келар эди. У усул ва фуруъда кўплаб асарлар ёзган. Самарқанд қозилигига тайинланган ва бир муддат ҳадис имло қилдирган”, деб маълумот беради¹².

Ислом асосларини чуқур ўрганган аллома ҳаёти давомида кўпгина китоблар таълиф қилади. Олимнинг ёзган китоблари турли соҳаларга оид бўлиб, улар орасида “Усул ад-дин” асари муҳим аҳамиятга эга. Аллома мазкур асарини тўқсон олтита масала кўринишида баён қилган бўлиб, буларнинг биринчисида калом илмини ўрганиш ва ўргатиш ҳукми ҳақида баҳс юритган бўлса, охириги масалада эса мотуридийларга муҳолиф мазҳабларни баён қилиб ўтган. Мазкур асар мазмун-моҳияти жиҳатидан аҳли сунна вал-жамоа йўналиши ва мотуридия мактаби фикрларининг бутун моҳиятини очиб бериш ва Мовароуннаҳрда тарқалган “Аҳлуз-зайғ вал-бидаъ - адашганлар ва бидъатчилар”нинг таъсирини камайтириш учун ёзилган.

Шунингдек, Паздавий бу асарида кўп маротаба Мотуридийга ҳам мурожат қилади. Масалан, ўз асарининг бошида “Китоб ат-тавҳид”га урғу бериб, унинг услуб ва ўзига хос хусусиятлари ҳақида муҳим маълумотлар беради. Алломанинг мазкур асари билан бир қаторда фикҳ илми асослари ва соҳалари ҳамда араб тили грамматикасига бағишланган асарлари ҳам бор. Жумладан, “Шарҳ ал-ажрумийа”¹³, Имом Муҳаммаднинг “ал-Жомеъ ас-сағир” асарига шарҳ сифатида “Таълиқот” ҳамда хошия ҳисобланувчи “ал-Мураттаб” ва фикҳга оид “ал-Воқиат” ва “ал-Мабсут” каби асарларини келтириш мумкин.

Ҳозирги кунда баъзи замонавий тадқиқотчилар Абу ал-Юср Паздавийнинг мотуридия таълимоти вакили ва Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан аллома эканига шубҳа билдиради. Бунинг тасдиғи сифатида алломанинг “Усул ад-дин” асарида мотуридия таълимоти номининг зикр қилинмаслигини далил қилиб келтиришга ҳаракат қиладилар. Лекин бу қараш нотўғри ҳисобланади. Шу билан бирга, Абу ал-Юср Паздавийнинг шахсияти ва илмий мероси борасидаги мазкур қараш бирор бир илмий асос ва далил-ҳужжатга эга эмас. Абул Юср Паздавий билан замондош бўлган машҳур мутакаллим аллома Абу Шакур Кеший “Тамҳид” асарида ҳам мотуридия

¹² Ибн Қутлубғо. Тож ат-Тарожим фи табақот ал-Ҳанафия. Боғдод: 1962. – Б. 33.

¹³ Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. – Тошкент: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази нашриёти, 2007. – Б. 88.

таълимотининг ўрнига аҳли сунна вал-жамоа атамасини ишлатган. Юқоридаги келтирилган маълумотлардан келиб чиқиб айтиш мумкинки, Абул Юср Паздавий ва Абу Шакур Кеший яшаган даврида мотуридия таълимоти номи ислом оламига кенг тарқалмаган ва алоҳида таълимот сифатида машҳур бўлмаган эди. Мотуридия таълимоти номининг кенг тарқалишига катта қисса кўшган аллома Абул Муин Насафий ҳисобланади¹⁴. Зеро, Абул Муин Насафий калом илмига оид шоҳ асарининг номига ҳам, яъни “Табсират ал-адилла ала тариқат ал-имом Аби Мансур ал-Мотуридий” деб Имом Мотуридий номини киритган.

Абу ал-Юср Паздавий Мовароуннаҳрда айниқса, Бухорода ҳанафий мазҳаби ҳамда мотуридий калом мактабининг ривожланишида улкан хизмат кўрсатган. Бинобарин, унинг пойтахт ҳисобланган Самарқандга кўчиб келиши ҳам, ҳанафий таълимоти ривожланишининг йўналишларини сезиларли даражада ўзгартириб юборади. Уламолар орасида катта обрўга эришган Абу ал-Юср Паздавий Самарқандда “Қозийул - қузот” унвонига эришади. Лекин салжуқийлардан Маликшоҳнинг Мовароуннаҳрга қарши юриши натижасида (481/1088-89й.) алломанинг Самарқанддаги муваффақиятли фаолиятларига яқун ясалади. Айнан шу ҳолат алломанинг акаси Али Паздавийда ҳам кузатилиб, у Кешга сургун қилинади ва ўша ерда вафот қилади. Сўнгра Абу ал-Юср Паздавий ва Абу ал-Муин Насафий ўз оилалари ва шогирдлари билан Бухорога кўчиб ўтишга мажбур бўладилар. Бу икки алломанинг, айниқса, уларнинг шогирди ҳисобланмиш Алоуддин Муҳаммад ибн Аҳмад ибн Аҳмад Самарқандийнинг (в. 539/1144-45й.) Бухорога кўчиб ўтишлари у ерда мутакаллим олимлар орасида Мотуридий таълимотининг кенг ёйилишида ўзининг катта таъсирини кўрсатди. Қолаверса, аллома акаси Фахрул-ислом Абу ал-Уср Али Паздавийдан кейин ўз даврида ҳанафийлар шайхи бўлган. Унинг лақаби “Қози” бўлиб, усулий олим ва фақиҳ эди. У шофиъий – ашъарийларнинг ҳанафийлар таълимотига қарши қаратилган фаолиятини фош қилишда жонбозлик кўрсатади ҳамда имом Мотуридий ва Абу Ҳанифанинг Ашъарийга нисбатан устунликларини ҳимоя қилади¹⁵. Паздавий имом Ашъарийнинг кўплаб асарларини мутолаа қилади. Унинг “Мужиз ал – кабир” ва “Мақолат ал-исломийин” асарларини ҳам қунт билан ўрганади. Аллома ўзининг “Усул ад-дин” асари

¹⁴ Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий ва мотуридия таълимоти. Монография. – Тошкент: Мухаррир, 2008. – 179 б.

¹⁵ Улрих Рудолф. Ал-Мотуридий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро жамғармаси-ўзбекча нашр ҳуқуқи, 2001. – Б. 160.

муқаддимасида Киндий каби файласуфларнинг, Жуббой, Каъбий¹⁶ ва Наззом каби мўътазила имомларининг асарларини ўқиб чиққанлигини зикр қилиб, улар ҳақидаги қарашларини баён қилади. Бундан ташқари, у Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” ва “Китоб ат-таъвилот” асарларини, фикҳ китоблари ва бошқа турли фанлар тўғрисида ёзилган асарларни ҳам қунт билан ўрганиб чиққанини айтади. Унинг Самарқандда олиб борган фаолиятининг муҳим йўналиши ҳам, Абу Мансур Мотуридийнинг “Китоб ат-тавҳид” ва “Китоб ат-таъвилот” асарларида баён этилган таълимотини тартибга солиш ҳамда ёйиш, умуман, Мотуридийнинг эътиқодий қарашларини ҳанафий мазҳаби ақидасига айлантиришдан иборат бўлган.

Абу ал-Юср Паздавий ўз давридаги бошқа фирқалар билан баҳслар олиб бориш билан бир қаторда, ашъарий таълимоти ва бошқа тоифаларни уларнинг асарлари орқали ўрганиш билан чегараланмасдан, бевосита ашъарийлар ва нотўғри ақидадагилар билан ҳам илмий баҳс-мунозаралар олиб борган. Демак, Паздавийнинг бой илмий меросини хусусан “Усул ад-дин” асарини мотуридия таълимотини ҳимоя қилувчи асар сифатида баҳолаш ўринлидир. Шунингдек, бу асар бугунги кунда пайдо бўлган айрим экстремистик кайфиятдаги адашган оқимларга қарши курашда ҳам катта аҳамият касб этиши табиий.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Улрих Рудолф. Ал-Мотурудий ва Самарқанд суннийлик илоҳиёти. – Тошкент: Имом Бухорий халқаро жамғармаси-ўзбекча нашр ҳуқуқи, 2001.
2. Ҳидоят”. Ўзбекистон мусулмонлари идорасининг диний-маърифий, илмий-адабий нашри. 2010 йил 7-сон.
3. Лакнавий. Ал-Фавоиду-л-баҳийа. Ж. I.
4. Алоуддин Али ибн Амруллоҳ ал-Хумайдий. Табақот ал Ҳанафия. – Боғдод: 2005. 2 жилд.
5. Самъоний Абу Саъд Абдулкарим ибн Муҳаммад ибн Мансур ат-Тамимий. Ал-Ансоб. Ж.I. – Байрут: Мактабатул асрия, 1998.
6. Насафий Абу Ҳафс Умар ибн Муҳаммад. Ал-қанд фи зикри уламои Самарқанд / Назар Муҳаммад ал-Фарёбий таҳрири остида. – Саудия Арабистони: Мактабатул Кавсар, 1991.
7. Ибн Қутлубғо. Тож ат-Тарожим фи табақот ал-Ҳанафия. Боғдод: 1962.

¹⁶ Иккинчи иловага қаранг.

8. Абдуллоҳ Абдулҳамид Саад. Ўрта Осиё олимлари қомуси. – Тошкент: Имом Бухорий республика илмий-маърифий маркази нашриёти, 2007.
9. Оқилов С. Абул Муин ан-Насафий ва мотуридия таълимоти. Монография. – Тошкент: Муҳаррир, 2008.